

ΑΝΘΡΩΠΟΘΥΣΙΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Μέρος Δεύτερον

Ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ Διονύσου τοῦ ὠμηστοῦ.

ὑπὸ

Κωνσταντίνου Σ. Χατζηελευθερίου,
Πτυχίον (Θεολογία)

«ὀλβίη, ὅττι θεοῖσι καὶ ἀνδράσι
χάρμα λοχεύσεις υἷα κυσαμέ-
νη βροτέης ἐπίλυθον ἀνίης.»¹

Στὸ ἄρθρο μας αὐτό, θὰ ἐξετάσουμε ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ λατρευτικὰ προσωνύμια τοῦ Θεοῦ Διονύσου², τὸ ὁποῖο σ' ἓνα συγγραφέα, φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τῶν ἀνθρωποθυσιῶν. Πιὸ συγκεκριμένα, θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ Διονύσου τοῦ ὠμηστοῦ.

Τὸ ἐπίθετο ὠμηστῆς-οῦ, σπανίως παροξύτονο ὠμήστης³, ἐτυμολογεῖται «ἀπὸ τοῦ ἔδω (=τρώω), ἔσω, ἦκα, ἦσμαι, ἦσται, ῥηματικὸν ὄνομα ἔστης ὡς ψεύδω ψεύστης καὶ τροπῆ τοῦ ε εἰς η μετὰ

¹ Noni Panopolitani, *Διονυσιακά, Αἰῶνος λιταί. Ζεὺς καὶ Σεμέλη*, Arthurus Ludwich (ed.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1909, vol. 1, 7, vers. 367 - 8, p. 168· ἐλεύθερη ἀπόδοση ὑπὸ τοῦ ἀρθρογράφου: «(Ζεὺς) τρισευτυχισμένη ἐστὶ (Σεμέλη), ποὺ πρόκειται νὰ γεννήσεις τὴν χαρὰ στοὺς Θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, γιὰτὶ ἔχεις συλλάβει ἓνα γιὸ (Διόνυσσο) ποὺ θὰ φέρει τὴν λήθη στὰ βάσανα τῶν ἀνθρώπων».

² Περὶ τῶν λατρευτικῶν προσωνυμιῶν τοῦ Θεοῦ Διονύσου βλέπε: C. Kerényi, «Surnames of Dionysos», στὸ *The Gods of the Greeks*, rendered into English by Norman Cameron, U.S.A., Thames and Hudson Ltd., 1992, p. 272 - 274 καὶ Jane Hellen Harrison, *Ὁ Θεὸς Διόνυσος*, μτφρ. Ἐλένης Παπαδοπούλου, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἰάμβλιχος, 1995, σελ. 68 - 70, 85 - 140.

³ Henry G. Liddell - Robert Scott, *Μέγα λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ξενοφῶντος Π. Μόσχου, διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστasia Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου, Ἀθήναι, ἐκδοτικὸς οἶκος Ι. Σιδέρη, ἄνευ χρον., τόμ. 4, σελ. 698α'.

τοῦ ὤμα, ὠμηστῆς»⁴ καὶ σημαίνει κυρίως ὠμοφάγος⁵ (μυθολογικὰ ὄντα, ἄνθρωποι καὶ ζῶα), καὶ δευτερευόντως ἄγριος, θηριώδης, ἄσπλαγχνος⁶ (ἄνθρωποι) καὶ ἄκρατος, ἀσυγκράτητος⁷ (θυμός). Μὲ τὴν ἴδια σημασία, τοῦ ὠμοφάγου, ἀπαντᾶται σπανίως καὶ ὁ τύπος ὠμηστῆρ-ῆρος⁸.

Ὡς λατρευτικὸ προσωνύμιο τοῦ Θεοῦ Διονύσου καὶ συνδεδεμένο μὲ ἀνθρωποδυσιαστικὲς τελετές, ἀπαντᾶται μόνον σ' ἓνα ἀπόσπασμα ἐνὸς ἀπωλεσθέντος ἔργου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα βιογραφικοῦ χαρακτήρος, συγγραφέντος ὑπὸ τοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου καὶ ἱστορικοῦ Φα(ι)νία (365; - 317/307; π.Χ.), καταγομένου ἀπὸ τὴν πόλη Ἐρεσὸ τῆς νήσου Λέσβου⁹. Τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα διεσώθη στὸ βιογραφικοῦ χαρακτήρος ἔργο τοῦ Πλουτάρχου (47/50 - 120/5 μ.Χ.) «Θεμιστοκλῆς», ὅπου στὸ δέκατο τρίτο κεφάλαιο¹⁰ αὐτοῦ, πληροφοροῦμαστε ὅτι πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος καὶ ἐνῶ ὁ Θεμιστοκλῆς ἐδυσιάζε, προσήχθησαν ἐνώπιόν του τρεῖς αἰχμαλωτισθέντες εὐγενεῖς Πέρσες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ υἱοὶ τῆς ἀδελφῆς

⁴ Anonymi, *Etymologicon Magnum*, Thomas Gaisford (ed.), reprint of the edition Oxford 1848, Amsterdam, Adolf M. Hakkert publisher, 1994, col. 2291.

⁵ Iohannis Zonarae, *Lexicon*, ex tribus codicibus manuscriptis nunc primum edidit, observationibus illustravit et indibus instruxit Iohannes Augustus Henricus Tittmann, Lipsiae, sumptibus Siegf. Lebr. Crusii, 1808, tomus secundus, col. 1886. Suidae, *Lexicon*, Ada Adler (ed.), Lexicographi Graeci, recogniti et apparatu critico instructi, Lipsiae, B. G. Teubner, 1933, vol. 1, pars 3, K - O;Ω, 89, p. 609. Hesychii Alexandrini, *Lexicon*, Kurt Latte (ed.), Denmark, Ejnar Munksgaard editore, 1966, vol. 2, E - O, p. 806. H. G. Liddell - R. Scott, ἔνθ. ἄνωτ., τόμ. 4, σελ. 698α' καὶ Guilelmus Schultze, *Quaestiones Epicae*, Gueterslohiae C. Bertelsmanni, 1892, p. 121.

⁶ J. B. Hofmann, *Ετυμολογικὸν λεξικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Ἀντωνίου Δ. Παπανικολάου, Ἀθήναι, 1989, σελ. 511.

⁷ Plutarch's, *Moralia*, E. H. Warmington (ed.), The Loeb Classical Library, founded by James Loeb, with an english translation by W. C. Helmbold, Great Britain, London William Heinemann LTD - Cambridge, Massachusetts Harvard University Press, 1970, vol. VI, 13. 462. B, p.146, «ἄν μὴ προσγενόμενος ὁ θυμός ὠμηστῆν».

⁸ Orphica, *Λιδικά*, cum notis H. Stephani - A. Chr. Eschenbachii - I. M. Gesneri - Th. Tyrwhitti, recensuit Godofredus Hermannus, Lipsiae, sumptibus Caspari Fritsch, 1805, pars prima, vol. I, L. 640, p. 429, «οὐρανός, ὠμηστῆρος ὑπαὶ παλάμησι Κρόνοι» καὶ Nonii Panopolitani, *Διονυσιακά*, *Ρέα θεοὺς κορύσσει. στρατεία πρὸς Ἰνδοῦς*, ἔνθ. ἄνωτ., vol. 1, 14, vers. 80, p. 298, «καὶ νομίῳ κεκόρυστο σὺν Ὀμηστῆρι Δαφοινεύς».

⁹ Γιὰ τὸν Φανία ἢ Φαινία βλέπε: Fritz von Wehrli (ed.), *Die Schule des Aristoteles, Φανίας ἐκ τῆς Ἐρεσοῦ, Χαμαιλέων, Πραξιφάνης*, Basel - Stuttgart, Benno Schwabe und Co., 1957, vol. IX, p. 5 - 43 καὶ Johannes Engels, «Phainias of Eresos», στὸ *Die Fragmente der Griechischen Historiker continued*, Felix Jacoby (ed.), part four, Biography and Antiquarian Literature, Edited by G. Schepens, The Pre - Hellenistic Periods by J. Bollansée - J. Engels - G. Schepens - E. Theys, Netherlands, Brill, Leiden - Boston - Köln, 1998, IV A: Biography, Fascicle 1, p. 266 - 351.

¹⁰ Plutarque, *Vies, Solon - Publicola, Thémistocle - Camille*, Émile Chambry - Marcel Junaux (eds), Collection des universités de France, publiée sous le patronage de l'association Guillaume Budé, texte établi et traduit par Robert Flacelière, Paris, Société d' édition Les Belles Lettres, 1961, tom. II, 13. 2 -5, p. 117b - 118b.

τοῦ Εέρξου Σανδάκης. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ ἐρμήνευσε ὁ μάντις Εὐφραντίδης ἓνα «πταρμὸ» καὶ μία μεγάλη καὶ περιφανὴ ἀναλαμπὴ πυρός, ὡς θεϊκὰ σημεῖα - χρησμούς, ἐμφαίνοντα τὴν θεϊκὴ θέληση καὶ ἐπιθυμία γι' ἀνθρωποθυσία, προέτρεψε τὸν Θεμιστοκλῆ νὰ θυσιάσει τοὺς τρεῖς αἰχμαλωτισθέντες Πέρσες στὸν Θεὸ Διόνυσο τὸν Ὠμηστῆ. Ἡ μαντικὴ ὅμως αὐτὴ ἐρμηνεία, δὲν εἰσηκούσθη ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πλήθους, τὸ ὁποῖο ἀφοῦ ἀπώλεσε τὴν λογικὴ καὶ ἐνεκολπώθη τὸ παράλογο, λόγῳ τοῦ ἐφεστῶτος καὶ ἀμέσῳ Περσικοῦ κινδύνου, ἐπέβαλε τὴν θέλησή του στὸν Θεμιστοκλῆ. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

13. 2 Θεμιστοκλεῖ δὲ παρὰ τὴν ναυαρχίδα τριήρη σφαιγιαζομένῳ τρεῖς προσήχθησαν αἰχμαλῶτοι, κάλλιστοι μὲν ιδέσθαι τὴν ὄψιν, ἐσθῆτι δὲ καὶ χρυσῷ κεκοσμημένοι διαπρεπῶς. Ἐλέγοντο δὲ Σανδάκης παῖδες εἶναι τῆς βασιλέως ἀδελφῆς καὶ Ἄρταύκτου. 3 τούτους ἰδὼν Εὐφραντίδης ὁ μάντις, ὡς ἅμα μὲν ἀνέλαμψεν ἐκ τῶν ἱερῶν μέγα καὶ περιφανὲς πῦρ, ἅμα δὲ πταρμὸς ἐκ δεξιῶν ἐσήμηνε, τὸν Θεμιστοκλέα δεξιωσάμενος ἐκέλευσε τῶν νεανίσκων κατάρξασθαι καὶ καθιερεῦσαι πάντας Ὠμηστῆ Διονύσω προσευζάμενον οὕτω γὰρ ἅμα σωτηρίαν τε καὶ νίκην ἔσεσθαι τοῖς Ἕλλησιν. 4 Ἐκπλεγέντος δὲ τοῦ Θεμιστοκλέους ὡς μέγα τὸ μάντευμα καὶ δεινόν, οἷον εἶωθεν ἐν μεγάλοις ἀγῶσι καὶ πράγμασι χαλεποῖς, μᾶλλον ἐκ τῶν παραλόγων ἢ τῶν εὐλόγων τὴν σωτηρίαν ἐλπίζοντες οἱ πολλοὶ τὸν Θεὸν ἅμα κοινῇ κατακαλοῦντο φωνῇ καὶ τοὺς αἰχμαλώτους τῷ βωμῷ προαγαγόντες ἠνάγκασαν ὡς ὁ μάντις ἐκέλευσε τὴν θυσίαν συντελεσθῆναι. 5 Ταῦτα μὲν οὖν ἀνὴρ φιλόσοφος καὶ γραμματῶν οὐκ ἄπειρος ἱστορικῶν Φανίας¹¹ ὁ Λέσβιος εἶρηκε.

Ἐξετάζοντες τὴν σύνδεση τοῦ ἐν λόγῳ λατρευτικοῦ προσωνυμίου τοῦ Θεοῦ Διονύσου μὲ ἀνθρωποθυσιαστικὴς τελετές, ἔχομε νὰ

¹¹ Fritz von Wehrli (ed.), *Die Schule des Aristoteles, Φανίας ἐκ τῆς Ἐρεσοῦ, Χαμαιλέων, Πραξιφάνης*, ἔνδ. ἀνωτ., p. 290, «Φανίας is the spelling of his name found in inscriptions from his native island Lesbos and is therefore to be preferred to Φανίας, the Attic and common Greek form of the same name used e.g. by Plutarch.»

παρατηρήσουμε, πέραν τῆς ἱστορικῆς ἀναξιοπιστίας τῆς προαναφερθεῖσης τριπλῆς ἀνθρωποδυσιαστικῆς ἀναφορᾶς¹², ὅτι:

Ἐτυμολογικῶς τὸ «Ὠμηστῆς», δὲν παραπέμπει στὸ φαινόμενο τῶν ἀνθρωποδυσιῶν, ἀλλὰ στὴν ὠμοφαγία, πού ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς Διονυσιακῆς λατρείας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χειρόγραφη παράδοση, οὔτε καὶ αὐτὴ, σὲ καμμιά ἀπὸ τίς διαφοροποιήσεις πού παρατηροῦνται: α') «ὡς μυστῆ¹³ (=ὡς τελετουργός;» κωδιξ Baroccianum 137¹⁴, β') «ὠμιστῆ¹⁵ (=ἀχθοφόρῳ)»¹⁶ κωδιξ Monacensem 85¹⁷ καὶ γ') «ὠμισθῆ¹⁸ (=ἀχθοφόρῳ)»¹⁹ Lectiones Vulcobianas¹⁹, δὲν σχετίζει τὴν ἐν λόγῳ λατρεία μὲ ἀνθρωποδυσιαστικὲς τελετές.

Γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου τοῦ ὠμηστοῦ ἔχουμε πολὺ λίγα στοιχεῖα στὴ διάθεσή μας. Ἀπὸ αὐτά, οὐσιαστικὰ μόνο ἓνα συνδέει τὴν λατρεία τοῦ στὴ νῆσο Λέσβο μὲ ἀνθρωποδυσιαστικὲς τελετουργίες. Πιὸ συγκεκριμένα:

α') Στὸν εἰκοστὸ πέμπτο στίχο τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας²⁰ καὶ στὸν ὑπ' ἀριθμὸν 524²¹ ἀδέσποτο ὕμνο στὸν Θεὸ Διόνυσο «ὕμνος εἰς Διόνυσον», ὅπου ὁ ἄγνωστος συγγραφέας παρατάσσει κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ κάποια ἀπὸ τὰ πολλὰ λατρευτικὰ προσωνύμια τοῦ Διονύσου, φθάνοντας στὸ γράμμα ω, τὸν ἀποκαλεῖ, μεταξὺ ἄλλων, «ὠμηστῆν (=ὠμοφάγο)». Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἐξῆς:

25 ὦριον, ὠμηστῆν, ὠρείτροφον, ὠρεσίδουπον.

¹² Κωνσταντίνου Στυλ. Χατζηγελευδερίου, «Ἀνθρωποδυσιές καὶ ἀρχαία Ἑλλάδα - Θεμιστοκλῆς», *Ανιστόρητον*, τόμ. 2 (Μάρτιος 2002), http://users.hol.gr/~dilios/anistor/cover_gr.htm

¹³ Στὴν προκειμένη περίπτωσις εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν πρόκειται περὶ παραναγνώσεως (ἀντιγραφικοῦ σφάλματος) ἢ περὶ ἠδελγημένης διορθώσεως τοῦ ἀντιγραφέως. Κατὰ τὴν γνώμη μας πρόκειται μᾶλλον περὶ παραναγνώσεως.

¹⁴ Plutarchi, *Vitae Parallelae*, Θεμιστοκλῆς, Caroli Sintenis (ed.), Lipsiae, C. F. Koehler, 1839, vol. 1, p. 242.

¹⁵ Κατὰ τὴν γνώμη μας πρόκειται περὶ παραναγνώσεως.

¹⁶ H. G. Liddell - R. Scott, ἐνθ. ἄνωτ., τόμ. 4, σελ. 698β'.

¹⁷ Plutarchi, *Vitae Parallelae*, Ἀριστείδης, ἐνθ. ἄνωτ., 1841, vol. 2, p. 99.

¹⁸ Κατὰ τὴν γνώμη μας, στὴν συγκεκριμένη περίπτωσις, ὁ ἀντιγραφέας ἐθεώρησε ὡς ὀρθότερη τὴν λανθασμένη γραφὴ «ὠμιστῆ», διορθώνοντας - ἀντικαθιστώντας ὅμως τὸ τελευταῖο ἄφωνο καὶ ψιλόπνοο ὀδοντικὸ σύμφωνο τῆς τ στὸ ἀντίστοιχό του ἄφωνο καὶ μέσο ὀδοντικὸ σύμφωνο θ.

¹⁹ Plutarchi, *Vitae Parallelae*, Πελοπίδας, ἐνθ. ἄνωτ., vol. 2, p. 24.

²⁰ Περὶ τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας βλέπε: Paul Kroh, ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 65α' - 66β'.

²¹ *The Greek Anthology*, E. H. Warmington (ed.), The Loeb Classical Library, ἐνθ. ἄνωτ., with an english translation by W. R. Paton, 1968, vol. 3, 524. vers. 25, p. 290.

β') Ὁ Πλούταρχος, στὸ εἰκοστὸ τέταρτο κεφάλαιο²² τῆς βιογραφίας τοῦ Ῥωμαίου στρατηγοῦ Μάρκου Ἀντωνίου (86 - 30 π.Χ.), περιγράφοντας τὴν θριαμβευτικὴ του εἴσοδο στὴν πόλη τῆς Ἐφέσου, ἀσκεῖ μία ἔμμεση, πλὴν δύσκολα ἀποκρυπτόμενη κριτικὴ, στὴν ὀργιαστικὴ πλευρὰ «Ὠμηστῆς καὶ ἀγριώνυμος» τῆς Διονυσιακῆς λατρείας, χωρὶς ὅμως νὰ ἐννοεῖ ἢ ὑπονοεῖ κάτι ξεκάθαρα, ἐν σχέσει μὲ τὸ θέμα μας. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

εἰς γοῦν Ἐφεσον εἰσιόντος αὐτοῦ, γυναῖκες μὲν εἰς Βάκ-
χας ἄνδρες δὲ καὶ παῖδες εἰς Σατύρους καὶ Πᾶνας
ἤγοῦντο διεσκευασμένοι, κιττοῦ δὲ καὶ θύρσων καὶ ψαλ-
5 τηρίων καὶ συρίγγων καὶ αὐλῶν ἢ πόλις ἦν πλέα, Διό-
νυσον αὐτὸν ἀνακαλουμένων Χαριδότην καὶ Μειλίχιον.
ἦν γὰρ ἀμέλει τοιούτους ἐνίοις, τοῖς πολλοῖς Ὠμηστῆς
καὶ ἀγριώνιος.

γ') Ὁ Ὄξυρρύγγιος πάπυρος 2165²³, περιέχει, ἀποσπασματικῶς, ἓνα ἀπωλεσθὲν ποίημα - λῖβελλο τοῦ Ἀλκαίου (630/620 - ; π.Χ.)²⁴, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ σημαντικοτέρους ἐκπροσώπους τῆς Αἰολικῆς λυρικῆς ποιήσεως²⁵, τὸ ὁποῖο ἔγραψε ἐξόριστος στὴν Πύρρα, ἐναντίον τοῦ αἰσυμνήτου²⁶ τῆς Λέσβου Πιττακοῦ, ὁ ὁποῖος παρέβη ἓνα ὄρκο²⁷ ποὺ εἶχε δώσει στοὺς πρῶην συντρόφους του. Φαίνεται πὼς οἱ Θεοὶ Δίας, Ἥρα καὶ Διόνυσος ὠμηστῆς «Ζόννυσσον ὠμήσταν»²⁸, τοὺς ὁποῖους ἐπικαλεῖται ὁ ποιητής, εἶχαν ταχθεῖ νὰ ἐπιβλέπουν τὴν τήρηση τοῦ ὄρκου. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

²² Plutarchi, *Vitae Parallelae*, Ἀντώνιος, Cl. Lindskog - K. Ziegler (ed.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1915, vol. III, fasc. I, 24. 2 - 8, p. 94.

²³ Alcaeus, E. Lobel - C. H. Roberts - E. P. Wegener (eds), *The Oxyrhynchus Papyri*, Great Britain, London Egypt Exploration Society, 1941, part XVIII, fr. 1, p. 31 - 32.

²⁴ Paul Kroh, *Λεξικὸ ἀρχαίων συγγραφέων - Ἑλλήνων καὶ Λατίνων*, μτφρ. καὶ ἐπιμέλεια Δ. Λυπουρλή καὶ Α. Τρομάρα, Θεσσαλονίκη, Studio University Press, 1996, σελ. 50α' - 51β'.

²⁵ C. M. Bowra, *Αρχαία Ἑλληνικὴ λυρικὴ ποίηση*, μτφρ. I. N. Καζάτζη, τέταρτη ἐκδοση, Ἀθήνα, ἐκδ. Μορφωτικὸ ἴδρυμα ἐθνικῆς τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 1997, τόμ. 1, σελ. 201 - 259.

²⁶ Ἐκλεγμένος ἀπὸ τὸν λαὸ κυβερνήτης μὲ πολλὰς ἐξουσίες, ὅπως ἦταν ὁ Σόλων στὴν Ἀθήνα: βλέπε: Σωκράτη Σκαλτσῆ, *Ἀλκαῖος - Σαπφώ*, Ἄπαντα, ἀρχαία Ἑλληνικὴ γραμματεία, 387, Οἱ Ἕλληνες, μτφρ. Σ. Σκαλτσῆ, εἰσαγωγή - σχόλια: φιλολογικὴ ὁμάδα Κάκτου, ἐπιμ. Δέσποινα Βλασσοπούλου, πρώτη ἐκδοση, Ἀθήνα, ἐκδ. Κάκτος, 1996, σελ. 12.

²⁷ Ὁ Ἀλκαῖος, ὁ Πιττακὸς καὶ ἄλλοι, φαίνεται ὅτι ὀρκίστηκαν ν' ἀνατρέψουν τὸν τύραννο τῆς Λέσβου Μύρσιλλο. Ὁ Πιττακὸς ὅμως ἐγίνε ἐπίορκος, προδίδοντας τὸν Ἀλκαῖο καὶ τοὺς ἄλλους συνωμότες, παίρνοντας τὸ μέρος τοῦ Μυρσίλλου. Ἔτσι ὁ Ἀλκαῖος, τὰ ἀδέλφια του καὶ πολλοὶ ἐταῖροι, ἀναγκάστηκαν νὰ πάρουν τὸν δρόμο τῆς ἐξορίας: βλέπε: Σωκράτη Σκαλτσῆ, *Ἀλκαῖος - Σαπφώ*, ἐνδ. ἀνωτ., σελ. 12.

²⁸ C. M. Bowra, ἐνδ. ἀνωτ., σελ. 217 - 218.

]ρα.α τόδε Λέσβιοι
...]... εὔδειλον τέμενος μέγα²⁹
ξῦνον κά[τε]σσαν, ἐν δὲ βώμοις
ἀθανάτων μακάρων ἔθηκαν
5 κάπωνύμασαν ἀντίαον Δία
σὲ δ' Αἰοληίαν [κ]υδαλίμαν Θεόν,
πάντων γενέθλαν, τὸν δὲ τέρτον
τόνδε κεμήλιον ὠνύμασσ[α]ν
Ζόννυsson ὠμήσταν.

δ) Στὴν δεύτερη στήλη τοῦ Ὁξυρρυγγίου παπύρου 3711³⁰, στὸν ὁποῖο σχολιάζονται διάφορα θέματα τῆς πρωΐμου ἱστορίας τῆς νήσου Λέσβου καὶ τῶν θρύλων αὐτῆς, περιέχονται δύο ἐρμηνεῖες γιὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος λατρευτικὸ προσωνύμιον τοῦ Θεοῦ Διονύσου. Ἡ πρώτη³¹, δὲν σχετίζει τὸν Θεὸ Διόνυσο μὲ τὸ προσωνύμιον ὠμηστής, ἀλλὰ μὲ τὸν λειτουργὸ - ἱερέα τῆς λατρείας του ἢ μὲ τὸ θυμὰ³², γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ εἶμαστε σίγουροι καὶ μόνο ὑποθετικῶς μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε, ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ζῶο ἢ γιὰ ἄνθρωπο³³. Ἐπίσης καὶ ἡ δεύτερη³⁴, δὲν σχετίζει τὸν Διόνυσο μὲ τὸ ἐν λόγω προσωνύμιον, ἀλλὰ μὲ τὴν λατρευτικὴν πρακτικὴν τῶν Μαινάδων, πιστῶν ἀκολούθων τοῦ Θεοῦ Διονύσου, νὰ διασποῦν καὶ νὰ τρῶνε ὠμὰ τὰ ζῶα ποὺ περιήρχοντο στὰ χέρια τους. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἐξῆς:

Στήλη 2

9[
λων[
Κρ[ῆ]τας τ[
5 σια.α[
καλ.[

²⁹ Τὸ ἐν λόγω «τέμενος» ἴσως εἶναι τὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο ἀνεσκάφη στὴ θέση Μέσσα καὶ ἀπετέλεσε κέντρο παλλεσβιακῆς λατρείας ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸν τέταρτον αἰῶνα π.Χ., <http://www.culture.gr/2/21/211/21120a/g211ta09.html>.

³⁰ Lesbiaca (Commentary on Alcaeus?), M. W. Haslam (ed.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Greaco-Roman Memoirs, No. 73, Great Britain, Published for the British Academy by the London Egypt Exploration Society, 1986, vol. LIII, fr. 1, col. 2, vers. 1 – 30, p. 116 – 117.

³¹ Lesbiaca (Commentary on Alcaeus?), M. W. Haslam (ed.), ἔνθ. ἄνωτ., vers. 18 – 26, p. 116 – 117.

³² Lesbiaca (Commentary on Alcaeus?), M. W. Haslam (ed.), ἔνθ. ἄνωτ., «Whether Omestes is the performer or the victim of the sacrifice depends upon the construction of 24 - 25».

³³ Lesbiaca (Commentary on Alcaeus?), M. W. Haslam (ed.), ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 122.

³⁴ Lesbiaca (Commentary on Alcaeus?), M. W. Haslam (ed.), ἔνθ. ἄνωτ., vers. 27 – 30, p. 117 καὶ σχόλια σελ. 123.

- ου.[
νίζ[
10 στα[
θηρι[
Θέως βουλῆ ε[
καὶ ὠμηστῆ δ.[
καὶ τὸν Σμινθέα [
- 15 ἐπ' ἀτελεί[ᾱ] ποιο..[
λανεικ.. [..]τ..
- 16 Μυρ[τί]λο.[.]ε ἐπὶ Μάκαρο[ς
ὠ]μηστῆν .ο..ομα[
λεῦσαι θύειν ὃ ἂν λη[
- 20 τον ἐκ τῶν πολε[...].[
τους συνει.η...[..]εκ.[
φθέντασα.[.]ειν.....[.]καλον
ἐκ τοῦ βασιλικοῦ γένους ον τῷ
Διονύσῳ θῦσαι τὸν ὠμησ-
- 25 τῆν ἐπὶ τῇ ἱερῶ{ι}σύνῃ τοῦ Θε-
οῦ. ἐντεῦθεν οὖν ὠμηστῆν
κεκλησθαι Διόνυσον. [ο]ἱ δὲ πολ-
λοὶ διὰ τὰς μαινάδας, αἷ ὠμὰ δι-
ασπῶσι τῶ[ν] θηρίων τὰ εἰς χ[εῖ-
- 30 ρας αὐτῶν ἐλθ[ό]ντα.

ε') Ὁ Ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (150; - 211/15 μ.Χ.)³⁵, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε βαθὺς γνώστης τῆς χριστιανικῆς καὶ θύραθεν παιδείας, ἀλλὰ καὶ κοινωνὸς τῶν Ἑλληνικῶν μυστηρίων, λόγῳ τοῦ ὅτι ἦταν ἐθνικὸς πρὶν γίνεαι Χριστιανός, στὴν πολὺ σημαντικὴ καὶ ἀξιόλογη πραγματεία του, γιὰ τὴν χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ - ἀντιῤῥητικὴ γραμματεία, «Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας»³⁶, ἀναφερόμενος πλειστάκις στὴν Διονυσιακὴ λατρεία, μετὰξὺ ἄλλων «νοσηρῶν» ἐκδηλώσεών της, τὴν

³⁵ Παναγιώτου Κων. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία - Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, Χριστιανικὴ Γραμματολογία 2, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1978, τόμ. 2, σελ. 765 - 804.*

³⁶ Ὅσον ἀφορᾷ τὸ κείμενο, χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Παναγιώτου Κων. Χρήστου, *Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, Παιδαγωγός, εἰσαγωγή, κείμενο, μτφρ. καὶ σχόλια ὑπὸ Π. Χρήστου, ἐπιμελητῆς ἐκδόσεως Ἐλευθέριος Γ. Μερετάκης, Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 112, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἐλευθερίου Μερετάκη Τὸ Βυζάντιον - Πατερικαὶ ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 1992, τόμ. 1.*

συνδέει με ἀνθρωποθυσίες³⁷, οἱ ὁποῖες μάλιστα ἐγένοντο στή νῆσο Λέσβο πρὸς τιμὴν τοῦ Θεοῦ Διονύσου. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ὁ Κλήμης τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἀπωλεσθὲν ἔργο «Κρητικά», κάποιου ἀγνώστου ἱστορικοῦ Δωσίδα (300; - 250; π.Χ.)³⁸. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

5 Λυκτίους δὲ (Κρητῶν δὲ ἔθνος εἰσὶν οὗτοι) Ἀντικλείδης ἐν Νό-
στοις ἀποφαίνεται ἀνθρώπους ἀποσφάττειν τῷ Δίῳ, καὶ Λεσβίους
6 Διονύσω τὴν ὁμοίαν προσάγειν θυσίαν Δωσίδας³⁹ λέγει·

Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Διονύσου, γιὰ τὴν ὁποία πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες ἐπικρατοῦσε ἡ θεωρία ὅτι εἰσήχθη στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία ἢ τὴν Θράκη, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ ἡ ὁποία ἀνετράπη α') ὅταν τὸ 1953 τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἀνεγνώσθη δύο φορές σὲ πινακίδες τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος π.Χ. τῆς Πύλου σὲ γραμμικὴ γραφὴ Β⁴⁰ καὶ μάλιστα ἴσως σὲ σύνδεση μὲ τὸν οἶνο⁴¹ καὶ β') ὅταν διεπιστώθη ἀπὸ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν νῆσο Κέα, ἡ ὑπαρξὴ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα⁴², γνωρίζουμε ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἦταν ἡ ὠμοφαγία⁴³ (ἐνδεῆ μανία, ὀρειβάσια, θυρσοφορία, νεβρίζειν, διασπαραγμὸς⁴⁴, ὠμοφαγία), ἡ ὁποία ἔπετο τοῦ «σπαραγμοῦ»⁴⁵.

Ἡ ὠμοφαγία, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῶν τελετουργιῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ Διονύσου⁴⁶, δὲν συνδέεται σὲ

³⁷ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας, Παιδαγωγός*, ἐνδ. ἀνωτ., 42. 5 - 6, σελ. 108.

³⁸ Dosiadas <von Kydonia?>, *Κρητικά*, Die Fragmente der Griechischen Historiker, Felix Jacoby (ed.), Leiden, E. J. Brill, 1950, 458. frag. 7, vol. III B, p. 394 - 396

³⁹ Ὀρθότερο Δωσιάδας.

⁴⁰ Ἰωάννου Θ. Κακριδῆ, «Ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ Διονύσου», στὸ *Ἑλληνικὴ μυθολογία - Οἱ Θεοί*, γενικὴ ἐποπτεία Ἰ. Θ. Κακριδῆς, Ἀθῆνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1986, τόμ. 2, σελ. 202β'.

⁴¹ Walter Burkert, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία - Ἀρχαϊκὴ καὶ κλασσικὴ ἐποχὴ*, μτφρ. Νικ. Π. Μπεζαντάκου καὶ Ἀφροδίτης Ἀβαγιανοῦ, Ἀθῆνα, ἐκδ. Καρδαμίτσα, 1993, σελ. 344.

⁴² Monique Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans le tablettes mycéniennes*, Italy, edizioni dell' Ateneo Roma, 1968, p. 74 - 76 καὶ K. Kerényi, *Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens*, München - Wien, 1976, p. 70 - 72· βλέπε καὶ W. Burkert, ἐνδ. ἀνωτ., σελ. 344, ὅπου ἀνάγει τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου σὲ ἀκόμη παλαιότερους χρόνους (Μινωϊκοὺς - Μυκηναϊκοὺς).

⁴³ Εὐριπίδου, *Bacchae*, introduction, Eric Robertson Dodds (ed.), second edition, Great Britain, Oxford at the Clarendon Press, 1986, p. xvi - xx.

⁴⁴ Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Διονύσου τοῦ «ἀνθρωποβραίστου (=διαμελιστοῦ ἀνθρώπων)», δ' ἀσχοληθούμε σ' ἐπόμενό μας ἄρθρο.

⁴⁵ E. R. Dodds, *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, μτφρ. καὶ εἰσαγωγή Γιώργη Γιατρομανωλάκη, δευτέρη ἔκδοση, Ἀθῆνα, ἐκδ. Μ. Καρδαμίτσα, ἄνευ χρ., σελ. 228 - 229.

⁴⁶ Γιὰ τὴν ὠμοφαγία στοὺς Ὀρφικοὺς βλέπε: Jane Hellen Harrison, *Ὀρφείας καὶ Ὀρφικὰ μυστήρια - Προλεγόμενα στὴ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας*, μτφρ. Ἑλένης Παπαδοπούλου, Ἀθῆνα, ἐκδ. Ἰάμβλιχος, 1995, σελ. 53 - 82.

καμμία ἀπὸ τὶς διασωθεῖσες γραπτὲς πηγὲς μὲ ἀνθρωποδυσιαστικὲς τελετές. Πιὸ συγκεκριμένα:

α') Σ' ἓνα διασωθὲν ἀπόσπασμα⁴⁷ τῆς ἀπωλεσθείσης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου (485/4; - 406 π.Χ.)⁴⁸ «Κρήτες», γιὰ τὴν ὁποία εἰκάζουμε ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀφοροῦσε τὸν ἄτυχο γάμο τῆς Πασιφάης⁴⁹, περιέχεται μία ὁμολογία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Κρητῶν μυστῶν, ποὺ εἶχαν πάει στὸν βασιλέα Μίνωα γιὰ νὰ ἐξαγνίσουν τὸ παλάτι του, στὴν ὁποία ἀναφέρονται κάποιες τελετουργικὲς πράξεις, μέσω τῶν ὁποίων ἓνας ἀνθρωπος μπορεῖ νὰ γίνεῖ Βάκχος⁵⁰. Μία ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ ὠμοφαγία. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

Χορὸς

- Φοινικογενοῦς τέκνον Εὐρώπης
καὶ τοῦ μεγάλου Ζηνός, ἀνάστων
Κρήτης ἑκατομπτολιέθρου·
ἦκω ζαθέους ναοὺς προλιπών,
5 οὖς αὐθιγενῆς στεγανοὺς παρέχει
τμηθεῖσα δοκοὺς χαλύβω πελέκει
καὶ ταυροδέτῳ κόλλη κραθεῖσ'
ἀτρεκεῖς ἀρμούς κυπάρισσος.
ἀγνὸν δὲ βίον τείνομεν ἐξ οὔ
10 Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμην
καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βούτης
τὰς ὠμοφάγους δαῖτας τελέσας
μητρί τ' ὀρεῖαι δαῖδας ἀνασχῶν
μετὰ Κουρήτων
15 Βάκχος ἐκλήθη ὀσιωθεῖς.
πάλλευκα δ' ἔχων εἴματα φεύγω
γένεσίν τε βροτῶν < >
καὶ νεκροθήκαις οὐ χριμπτόμενος
τῶν ἐμψύχων
20 βρωσιν ἐδεστῶν πεφύλαγμα.

⁴⁷ Εὐριπίδου, *Κρήτες*, Colinus Austin (ed.), *Kleine texte für vorlesungen und übungen*, begründet von Hans Lietzmann, herausgegeben von Kurt Aland, 187, nova fragmenta Euripidea in papyris repeta, Berlin, Walter de Gruyter and Co., 1968, fr. 79 (472), pag. 51 - 52.

⁴⁸ P. Kroh, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 184β' - 193α' καὶ P. E. Easterling, «Εὐριπίδης» στὸ *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, P. E. Easterling - B. M. W. Knox (eds), ἐπιμ. Α. Στεφανῆ, μτφρ. Ν. Κονομῆ, Χρ. Γρίμπα καὶ Μ. Κονομῆ, τετάρτη ἐκδοσι, Ἀθήνα, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδῆμα, 2000, σελ. 420 - 451.

⁴⁹ J. H. Harrison, *Ὀρφῆας καὶ Ὀρφικά μυστήρια*, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 53.

⁵⁰ J. H. Harrison, *Ὀρφῆας καὶ Ὀρφικά μυστήρια*, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 53.

β') Στην τραγωδία του Εὐριπίδου «Βάκχαι»⁵¹ (407; π.Χ), οι οποίες έχουν για θέμα τους ένα ιστορικό γεγονός, τὸ ὁποῖο τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐριπίδου ἀνήκε ἤδη στὸ ἀπώτερο παρελθόν, τὴν εἰσαγωγή δηλαδή στὴν Ἑλλάδα μιᾶς νέας Θρησκείας, τῆς Διονυσιακῆς⁵², σ' αὐτὲς λοιπὸν περιγράφονται, μεταξύ ἄλλων, τὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα τῆς Διονυσιακῆς λατρείας, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἦταν ἡ ὠμοφαγία, ἡ ὁποία πουθενὰ στὸ ἐν λόγω ἔργο, δὲν συνδέεται μὲ ἀνθρωποδυσιαστικὲς τελετές. Ὁ ποιητὴς ξεκάθαρα σχετίζει τὴν Διονυσιακὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς ὠμοφαγίας, μὲ τὴν ζωοκτονία «τραγοκτόνων» καὶ τὴν βρῶση - ἀπόλαυση τοῦ ὠμοῦ κρέατος «ὠμοφάγον χάριν» τοῦ σπαραχθέντος ζώου. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

Χορὸς

ἠδὺς ἐν ὄρεσιν, ὅταν ἐκ θιάσων δρομαί-
136 πέσῃ πεδόσε, νε-
βρίδος ἔχων ἱερὸν ἐνδυτόν, ἀγρεύων
αἷμα τραγοκτόνων, ὠμοφάγον χάριν,

γ') Σὲ μία ἐπιγραφή τοῦ τρίτου αἰῶνος (276 π.Χ.) ἀπὸ τὴν Μίλητο⁵³, στὴν ὁποία περιγράφεται ἡ διαδικασία - κανονισμοὶ τελέσεως τῆς Διονυσιακῆς λατρείας καὶ πιὸ συγκεκριμένα ὁ ρόλος ποὺ διεδραμάτιζε ἡ ἱέρεια τοῦ Θεοῦ, μνημονεύεται καὶ ἡ ὠμοφαγία ζώου, τοῦ ὁποίου τὰ τεμαχισμένα μέρη «ὠμοφάγιον» μοίραζε ἡ ἱέρεια στὸ πλῆθος τῶν πιστῶν. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλες τὶς ἄλλες ἀναφορές, τὶς ὁποῖες παραθέτουμε, ἔχουμε ἴσως τὴν μοναδικὴ γραπτὴ μαρτυρία, ἡ ὁποία μᾶς φανερώνει μία ἀστικοποιηθεῖσα - ὀρθολογικοποιηθεῖσα λατρευτικὴ πρακτικὴ τῶν Διονυσιακῶν μυστηρίων, «The old ritual of omophagy is recalled symbolically by the piece of raw flesh that the priestess has to place in a basket, the original wild chase through the mountains has been tamed into a formal procession, and the trance is made subject to precise rules»⁵⁴. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

⁵¹ Εὐριπίδου, *Bacchae*, introduction, E. R. Dodds (ed.), ἐνδ. ἀνωτ., p. xi - lix.

⁵² Εὐριπίδου, *Bacchae*, introduction, E. R. Dodds (ed.), ἐνδ. ἀνωτ., p. xi.

⁵³ Franciszek Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie mineure*, école Française d'Athènes, travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'école, Paris, E. De Boccard, 1955, p. 123 - 124.

⁵⁴ Louise Bruit Zaidman - Pauline Schmitt Pantel, *Religion in the ancient Greek city*, translated by Paul Cartledge, Great Britain, Cambridge University Press, 1995, p. 199 καὶ Μαρίας Δαράκη, «Ὁ ἄγριος παράδεισος» στὸ Ὁ Διόνυσος καὶ ἡ Θεὰ Γῆ, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., 1997, σελ. 107 - 108.

... Ν . ὅταν δὲ ἡ ἱέρεια ἐπι [.....]ῆ τὰ ἱερά ὑπὲρ τῆς πόλ[εω]ς
[.....] μὴ ἐξείναι ὠμοφάγιον ἐμβαλεῖν⁵⁵ μηθὲν πρότερον
[ἢ ἡ ἱέρεια ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐμβάλῃ, μὴ ἐξείναι δὲ μηδὲ
[συν]αγαγεῖν τὸν θίασον μηθὲν πρότερον τοῦ δημοσίου·
5 [ἐὰ]ν δέ τις ἀνὴρ ἢ γυνὴ βούληται θύειν τῷ Διονύσῳ,
[πρ]οϊεράσθω ὀπότερον ἂν βούληται ὁ θύων καὶ λαμβανέτω
τὰ γέρη ὁ προϊερώμενος· τὴν δὲ τιμὴν καταβάλλειν ἐν ἔτεσιν
[δέ]κα, δέκατομ μέρος ἔτους ἐκάστου, τὴμ μὲν πρώτην κατα-
[βολὴν] ἐμ μηνὶ Ἀπατουριῶνι τῷ ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ μετὰ
10 [Πο]σειδίππον τῆ τετράδι ἱσταμένου, τὰς δὲ λοιπὰς ἐν τοῖς
[ἐχο]μένοις ἔτεσιν μηνὸς Ἀρτεμισιῶνος τετράδι ἱσταμένου.

[.....] δὲ τὴν ἱέρειαν γυναῖκας διδόναι -----
[.....τ]ὰ δὲ τέλεστρα <καὶ τελεστ> παρέχ[ειν ταῖς]
15 [γυναιξίν] ἐν τοῖς ὀργί[οις πᾶ]σιν ἐὰν δέ τις θύειν βούλ[ηται]
[τῷ] Διονύσῳ γυνή, διδότω γέρη τῆ ἱερείᾳ σπλάγχνα, νεφ[ρόν],
σκολιόν, ἱεράμ μοῖραν, γλῶσσαν, σκέλος εἰς κοτυληθόνα [ἐκ-]
[τ]ετμημένον· καὶ ἐὰν τις γυνὴ βούληται τελεῖν τῷ Διονύσῳ
τῷ Βακχίῳ ἐν τῆ πόλει ἢ ἐν τῆ χώρᾳ ἢ ἐν ταῖς νήσοις, [ἀπο-]
20 διδότω τῆ ἱερεία στατήρα κατ' ἐκάστην τριετηρίδα·
τοῖς δὲ Καταγωγίοις κατάγειν τὸν Διόνυσον τοὺς ἱερεῖ[ς]
καὶ τὰς ἱερείας τοῦ [Διονύ]σου τοῦ Βακχίου μετὰ τοῦ [ιερέως]
[καὶ] τῆς ἱερείας πρ[ὸ τ]ῆ[ς] ἡμέρας μέχρι τ[ῆς] ἡλίου δύσεως
[..... τ]ῆς πόλεως.

δ') Ὁ βιογράφος καὶ ἱερέας τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν Πλούταρχος, στήν θεολογικὴ πραγματεία του «Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων»⁵⁶, ἀσκεῖ γιὰ μία ἀκόμη φορά, ἔμμεση ἀπορῥιπτικὴ κριτικὴ, στήν λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς ὠμοφαγίας τῆς Διονυσιακῆς λατρείας, χωρὶς νὰ τὴν κατονομάξει, ἀλλὰ ὁμῶς σαφῶς ὑπονοώντας τὴν. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

Περὶ μὲν οὖν τῶν μυστικῶν, ἐν οἷς τὰς μεγίστας ἐμφάσεις
καὶ διαφάσεις λαβεῖν ἔστι τῆς περὶ δαιμόνων ἀληθείας, «εὐστομά
μοι κείσθω» καθ' Ἡρόδοτον ἑορτὰς δὲ θυσίας, ὡσπερ ἡμέρας
ἀποφράδας καὶ σκυθρωπάς, ἐν αἷς ὠμοφαγίαι καὶ διασπασμοὶ νησ-

⁵⁵ Εὐριπίδου, *Bacchae*, introduction, E. R. Dodds (ed.), ἐνθ. ἀνωτ., p. xvi – xvii, «ἐμβαλεῖν means, i think, throw to the crowd of celebrants».

⁵⁶ Plutarque, *Sur la Disparition des Oracles*, Robert Flaceliere (ed.), Annales de l' Université de Lyon, troisième série – Lettres - Fascicule 14, Paris, Société d' édition Les Belles Lettres, 1947, 14, p. 137.

τεΐαι τε καὶ κοπετοί, πολλαχοῦ δὲ πάλιν αἰσχρολογίαι πρὸς
ἱεροῖς,

«μανίαι τ' ἀλαλαὶ τ' ὀρινομένων ῥιψαύχενι σὺν κλόνω»⁵⁷,

Θεῶν μὲν οὐδενί, δαιμόνων δὲ φαύλων ἀποτροπῆς ἔνεκα φήσαιμ'
ἂν τελεῖσθαι μειλίγια παραμύθια.

ε') Τέλος, θὰ ἐξετάσουμε ἄλλη μία ἀναφορά, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἀναφέρεται ἄμεσα στὴν Διονυσιακὴ λατρεία, ἀλλὰ στὰ Βακχανάλια, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκδοχὴ τῆς. Στὴν οὐσία ὁμως ἐπρόκειτο γιὰ μία τόσο ἐκχυδαῖσμένη καὶ ἐκφυλισμένη μορφή τῆς ὡς ἄνω λατρείας, τὴν ὁποία, προϊόντος τοῦ χρόνου, οἱ Ῥωμαϊκὲς ἀρχὲς ἀπηγόρευσαν μὲ μεγάλη αὐστηρότητα⁵⁸. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ ὑπάρχει στὸ δέκατο ἔνατο κεφάλαιο, τοῦ πέμπτου βιβλίου⁵⁹, τοῦ ἀπολογητικοῦ ἔργου «Adversus Nationes» ἢ «Adversus Gentes», τὸ ὁποῖο ἔγραψε ὁ, ἡσσοнос σημασίας, Λατῖνος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας τοῦ τρίτου αἰῶνος μ.Χ. Ἀρνόβιος⁶⁰. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

**16Bacchanalia etiam praeter-
17 mitemus inmania quibus nomen Omophagiis graecum est, in
18 quibus furore mentito et sequestrata pectoris sanitate circum-
19 plicatis vos anguibus, atque ut vos plenos dei numine ac maies-
20 tate doceatis, caprorum reclamantium viscera cruentatis oribus
21 dissipatis⁶¹.**

⁵⁷ Pindari, *Carmina cum fragmentis selectis*, Otto Schroeder (ed.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1909, fr. 208, p. 336.

⁵⁸ Walter Burkert, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 592 – 593 καὶ Jean-Marie Pailler, *Bacchanalia*, Bibliothèque des écoles Françaises d' Athènes et de Rome, fasc. 270, Roma, Ecole française de Rome – Palais Farnèse, 1988.

⁵⁹ Arnobii, *Adversus Nationes*, Augustus Reifferscheid (ed.), Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Editum Consilio et Impensis Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis, Apud C. Geroldi Filium Bibliopolam Academiae, 1875, vol. IV, 19. 16 – 21, p. 190.

⁶⁰ Δημητρίου Τσάμη, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Π. Πουρναρά, 1988, σελ. 112.

⁶¹ Ἐλεύθερη ἀπόδοση ὑπὸ τοῦ ἀρθρογράφου: Θὰ προσπεράσουμε ἐπίσης τὶς τελετὲς τῶν Βακχαναλίων, τὶς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦν ὠμοφαγίαι, κατὰ τὶς ὁποῖες μὲ προσποιητὴ μανία καὶ ἀπώλεια τῶν αἰσθήσεων τυλίγεις φίδια γύρω σου καὶ γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ἔχεις καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν Θεότητα καὶ τὸ Θεῖκό μεγαλεῖο, κατασπαράξεις μὲ ἀδηφάγο στόμα τὴ σάρκα τράγων ποὺ βελάζουν γιὰ ἔλεος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν σύγχρονη θρησκευολογικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, αὐτὴ ἐρμηνεύει τὴν Διονυσιακὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς ὠμοφαγίας, ὑπὸ τέσσερις διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες.

Ἡ πρώτη⁶², Gruppe⁶³, Farnell⁶⁴, Decharme⁶⁵, Harrison⁶⁶, Nilsson⁶⁷, Dodds⁶⁸, τὴν ἐρμηνεύει ὡς τὸ ἀποκορύφωμα ἐνὸς ἱεροῦ μυστηρίου, κατὰ τὸ ὅποιο οἱ πιστοὶ τοῦ Θεοῦ Διονύσου, πίστευαν ὅτι ὁ Θεὸς ἔπαιρνε τὴν μορφή διαφόρων ζώων, π.χ. λέων⁶⁹, πάνθηρ, λεοπάρδαλη, ταῦρος, τράγος, νεβρός (=ἐλαφάκι), ἔχιδνα ἢ φυτῶν, π.χ. κλῆμα ἢ κισσός⁷⁰, παρευρισκόμενος μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μεταξύ τους. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ διαμελισμὸς καὶ ἡ βρώση, δὲν ἦταν μία ἀπλὴ ζωοκτονία καὶ ζωοφαγία - ὠμοφαγία, ἀλλὰ βρώση Θεϊκῆ, Θεϊκὴ κοινωνία, δηλαδὴ Θεοφαγία. Ἐξ οὗ τὰ λατρευτικὰ προσωνύμια τοῦ Διονύσου «ἰσοδαίτης»⁷¹ καὶ «ταυροφάγος»⁷². Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν παραλληλίσει μὲ τὸ χριστιανικὸ μυστήριον τῆς Θεϊκῆς Κοινωνίας, δηλαδὴ τῆς βρώσεως καὶ τῆς πόσεως τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁷³. Τὴν θεωρία αὐτὴ δὲν τὴν ἀποδεχόμεσθε, διότι «Ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας... Ὅα πρέπει ν' ἀποφύγει νὰ "ἐκχριστιανίσει" τὴν Θρησκεία πού μελετᾷ, ἐρμηνεύοντας τὴν σκέψη, τὶς συμπεριφορὲς, τὰ συναισθήματα τοῦ ἀρχαίου Ἑλλήνος, πού ἐκφράζει τὴν εὐσέβειά του μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐπισήμου Θρησκείας, ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ

⁶² Εἶναι πολὺ ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς ἀνθρωπολογικὲς θεωρίες τοῦ sir James George Fraser βλέπε τοῦ ἰδίου, *The golden bough - a study in magic and religion*, New York, Oxford University Press, 1994 (κυκλοφορεῖ καὶ σὲ Ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἑκάτη).

⁶³ O. Gruppe, *Griechische mythologie und religionsgeschichte*, München, C. H. Beck, 1906, vol. 2, p. 732.

⁶⁴ Lewis Richard Farnell, «Dionysiac ritual» στὸ *The cults of the Greek states*, Oxford at the Clarendon Press, 1909, vol. 5, p. 166 - 167.

⁶⁵ P. Decharme, *Μυθολογία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μτφρ. Ἀλεξάνδρου Μ. Κάραλη, ἐκδ. Χρ. Γιθάνης, ἄνευ χρον., τόμ. 2, σελ. 536 - 537.

⁶⁶ J. H. Harrison, *Ὁ Θεὸς Διόνυσος*, ἐνδ. ἄνωτ., σελ. 110 - 116.

⁶⁷ M. P. Nilsson, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας*, προλεγόμενα Δημητρίου Σταδοπούλου, μτφρ. Αἰκατερίνης Παπαθωμοπούλου, ἕκτη ἐκδόση, Ἀθῆνα, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδημα, 1993, σελ. 106 - 107.

⁶⁸ E. R. Dodds, *Οἱ Ἑλληνες καὶ τὸ παράλογο*, ἐνδ. ἄνωτ., σελ. 229 - 230.

⁶⁹ Εὐριπίδου, *Bacchae*, introduction, E. R. Dodds (ed.), ἐνδ. ἄνωτ., p. xviii.

⁷⁰ E. R. Dodds, *Οἱ Ἑλληνες καὶ τὸ παράλογο*, ἐνδ. ἄνωτ., σελ. 230.

⁷¹ Jane Hellen Harrison, *Ὁρφέας καὶ Ὀρφικά μυστήρια- Προλεγόμενα στὴ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας*, ἐνδ. ἄνωτ., σελ. 56 καὶ σημ. 8, σελ. 187.

⁷² J. H. Harrison, *Ὁ Θεὸς Διόνυσος*, σελ. 110 - 116. Μεγάλον ἐνδιαφέρον ἐν σχέσει μὲ τὸ Διονυσιακὸ λατρευτικὸ προσωνύμιον «ταυροφάγος» παρουσιάζει τὸ ἔθιμον τῆς σφαγῆς ταύρου στὴν νῆσον Λέσβο, περιοχὴ Μανταμάδος, τὴν Κυριακὴ τῶν Μυροφόρων, βλέπε: [http:// www. culture. gr/2/21/212/21203n/g212cn21.html](http://www.culture.gr/2/21/212/21203n/g212cn21.html).

⁷³ *Novum Testamentum Graece, κατὰ Μαθθαῖον εὐαγγέλιον*, apparatus criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt, Germany, Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart, 1991, 26. 26 - 30.

σημερινού πιστού, ο οποίος εξασφαλίζει την προσωπική του σωτηρία, σ' αυτήν έδω ή στην άλλη ζωή, μέσα στους κόλπους μιας Έκκλησίας...»⁷⁴.

Η δεύτερη, Burkert⁷⁵, την οποία αποδεχόμαστε ως όρθότερη, έρμηνεύει την ώμοφαγία ως επιβίωση - ιεροποίηση τής κυνηγετικής πράξεως του ανθρώπου τής προϊστορικής εποχής, όταν ο άνθρωπος δηλαδή εύρισκετο σε πρωτόγονη κατάσταση. Έτσι λοιπόν, ή περιπλάνηση των Μαινάδων στα βουνά «όρειθασία», φορώντας δέρματα ζώων «νεβρίζουν», για την αναζήτηση - κυνήγι, το κομμάτιασμα «διασπαραγμός» και ή απολαυστική ώμοφαγία «ώμοφάγον χάριν» των θηράματων, δέν είναι τίποτε άλλο, παρά ή μετακίνηση τής κυνηγετικής πράξεως του ανθρώπου από την λήθη στην περιοχή του ίεροϋ.

Η τρίτη, Detienne⁷⁶, Zaidman και Pantel, ή οποία είναι έντόνως επηρρέασμένη από τον Γαλλικό στρουκτουραλισμό, έρμηνεύει την ώμοφαγία, α') ως μία αντίθεση προς τις αρχές και αξίες τής αστικής (κρατικής) Θρησκείας, οι όποιες εξέφράζοντο δια μέσου του Προμηθεϊκού τύπου θυσίας, «At the opposite extreme from vegetarianism and abstinence from meat - eating was the omophagia or eating of raw flesh practised by followers of Dionysos. This ritual took the form of hunting game, tearing the victim apart (diasparagmos), and devouring its limbs raw. Here we find the precise inversion of all the characteristics and values of the civic sacrifice, and a total confusion of the normal boundaries between the tame and the wild, and between men and the beasts.⁷⁷» και «Here, then, are all the marks of a perversion and inversion of normal sacrifice and its functions: wild nature opposed to the cultured space of the city, the hunting of wild beasts as opposed to the killing of domestic animals, transgression of slaughter and distribution, absence of the fire and cooking that would have transformed the raw meat into cultivated food. To indulge in Dionysiac sacrifice, that is to say, was a way of turning oneself into a savage and thereby rejecting civic sacrifice and the values it expressed.»⁷⁸ και β') ως μία εξερεύνηση - κατανόηση κάποιων άλλων

⁷⁴ Jean-Pierre Vernant, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μ. Ι. Γιόση, Άθηνα, έκδ. Σμίλη, 2000, σελ. 9.

⁷⁵ Walter Burkert, *Homo Necans - The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth*, translated by Peter Bing, Berkeley, California University Press, 1983, p. 70.

⁷⁶ M. Detienne, «Ronger la tête de ses parents» και «Dionysos orphique et le bouilli rôti» στο *Dionysos mis à mort*, Paris, 1977.

⁷⁷ L. B. Zaidman - P. S. Pantel, ένδ. άνωτ., p. 39.

⁷⁸ L. B. Zaidman - P. S. Pantel, ένδ. άνωτ., p. 174.

πτυχῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, «By overstepping the boundary separating men from the beasts Dionysiac orgiastic worship provided an alternative means of exploring the human condition, beyond the limits set by the Promethean model of sacrifice.»⁷⁹.

Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία, ἡ ὁποία δὲν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ μὲ αὐστηρῶς ἐπιστημολογικὰ κριτήρια ἐπιστημονική, ἐρμηνεύει τὴν Διονυσιακὴ τελετουργικὴ ὠμοφαγία, καὶ κατ' ἐπέκταση κάθε ἀρχαία Ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ τελετουργία, ὡς μία ἐπανάληψη ἐνὸς ὑπερφυσικοῦ ιστορικοῦ γεγονότος, δηλαδὴ μιᾶς Θεϊκῆς ἐπιφανείας μέσα στὸν κόσμον, καὶ ἐν προκειμένῳ τοῦ Θεοῦ Διονύσου. Εἶναι ὁ μῦθος, δηλαδὴ ἡ ιστορικὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον στὴν τελετουργία, δηλαδὴ στὴν ἱερὴ ἀνάμνηση τῆς Θεοφανείας του καὶ ὅχι τὸ ἀντίθετο, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ αἰτιολογικὴ σχολή. Ὅπως εὐκόλα μπορεῖ ν' ἀντιληφθεῖ κανεὶς, ἡ ἐρμηνευτικὴ πὺν χαράσσει ἡ ὡς ἄνω θεωρία, ἀποτελεῖ ἀπορροή μιᾶς ἰδιωτικῆς, διανοητικῆς - ἀκαδημαϊκῆς ἐκδοχῆς (πίστεως), τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας. Κύριος ἐκφραστὴς τῆς ἐν λόγω θεωρίας, ὑπῆρξε ὁ πολὺς W. Otto⁸⁰. Στὸ πλευρό του, τοποθετεῖ ἐνσυνείδητα τὸν ἑαυτό του, ἄλλος ἓνας διάσημος θρησκευτολόγος, ὁ C. Kerényi⁸¹. Θεωρήσαμε σκόπιμο ν' ἀναφέρουμε τὴν θεωρία αὐτή, τιμώντας κυρίως, τὶς σπουδαιότατες καὶ σοβαρότατες ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ ἔρευνες, στὸ πεδίο τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας, τῶν δύο προαναφερθέντων κορυφαίων θρησκευτολόγων.

Συνελόντ' εἰπεῖν καὶ ἔχοντας ὑπ' ὄψιν α') τὴν ἀνυπαρξία ἀρχαιολογικῶν ἢ ἀνθρωπολογικῶν ἀνθρωποδυσιαστικῶν εὐρημάτων⁸², β') τὴν ιστορικὴ ἀναξιοπιστία τῆς Πλουτάρχειας τριπλῆς ἀνθρωποδυσιαστικῆς ἀναφορᾶς⁸³, γ') τὴν ἀβέβαιη σύνδεση τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Διονύσου τοῦ ὠμηστοῦ μὲ ἀνθρωποδυσίες στὸν Ὀξύρρυγχο πάπυρο 3711 καὶ δ') τὴν μία καὶ μοναδικὴ γραπτὴ πηγὴ

⁷⁹ L. B. Zaidman - P. S. Pantel, ἐνδ. ἄνωτ., p. 174.

⁸⁰ Walter F. Otto, *Διόνυσος - Μῦθος καὶ λατρεία*, εἰσαγωγὴ καὶ μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Ἀθήνα, ἐκδ. Εἰκοστοῦ Πρώτου, 1991.

⁸¹ C. Kerényi, *The Gods of the Greeks*, ἐνδ. ἄνωτ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Dionysos*, Stuttgart, Klett - Cotta, 1994.

⁸² Emily Ledyard Shields, «Dionysos» στὸ *The cults of Lesbos*, U. S. A., George Banta Publishing Company, Menasha - Wisconsin, 1917, p. 56 - 67. Ἰωάννου Δ. Κοντῆ, *Λέσβος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ*, Ἀθήναι, 1978, τοῦ ἰδίου, *Λεσβιακὸ πολὺπτυχο ἀπὸ τὴν ἱστορία, τὴν τέχνη καὶ τὴ λογοτεχνία*, Ἀθήναι, 1974. Dennis D. Hughes, «Archaeological evidence», στὸ *Human sacrifice in ancient Greece*, Routledge, London - New York, 1991, p. 13 - 48. Guy Labarre, *Les cités de Lesbos, aux époques Hellénistique et Impériale*, Collection de l' institut d' archéologie et de l' antiquité, Université Lumière Lyon 2, Diffusion de Boccard, 1996 καὶ Ilias Arnaoutogloy, «Samos, Regulation on sacrifices» στὸ *Ancient Greeks laws - A sourcebook*, Great Britain, Routledge, London and New York, 1998, 108, p. 140 - 142.

⁸³ Βλέπε ὑποσημείωση 12.

ἀπ' ὅλες τὶς διασωθεῖσες, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς⁸⁴, ποὺ σχετίζει τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου στὴ νῆσο Λέσβο μὲ ἀνθρωποθυσιαστικὲς τελετές⁸⁵, θεωροῦμε τὴν σύνδεση τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Διονύσου τοῦ ὠμηστοῦ μὲ ἀνθρωποθυσίες, ναὶ μὲν ὡς μία θεωρητικῶς πιθανή, ἀλλ' ὅμως ἐξαιρετικῶς ἀβέβαιη ἐκδοχὴ δέ⁸⁶. -

⁸⁴ Dennis D. Hughes, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 134, «But nothing can be said for certain on the basis of the brief assertion of the Christian apologist.»

⁸⁵ Γιὰ τὴν ἀνθρωποθυσιαστικὴ ἀναφορὰ τοῦ Πορφυρίου στὸ ἔργο του «Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων» καὶ τὸ λατρευτικὸ προσωνύμιον «ὠμάδιος» τοῦ Θεοῦ Διονύσου, δ' ἀσχοληθῶμε σ' ἐπόμενό μας ἄρθρο.

⁸⁶ Θέλω νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου στὸν κ. Κωνσταντῖνο Τσοπάνη, πρῶτον συμφοιτητὴ, θεολόγο καὶ διδάκτορα ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας τῶν Θρησκειῶν καὶ στὴν δ. Αἰκατερίνη Ἰωάννου, φοιτήτρια κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ πανεπιστημίου τῆς Verona, γιὰ τὴν βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφεραν.